

Ірина Савченко

**Централізація розповсюдження видань
як засіб ідеологічного впливу
більшовиків на українське суспільство
(січень – травень 1919 р.)**

У боротьбі за політичні впливи в суспільстві велику роль відіграють друковані засоби масової пропаганди, видавнича справа загалом. Вміння і здатність держави використати в своїх цілях друковане слово приносить ідеологічні, політичні дивіденди як миттєво, так і в майбутньому. Це знайшло реальне підтвердження в умовах відновлення радянської влади в Україні у 1919 р. Централізація розповсюдження друкованої продукції, яку започаткували партійно-радянські органи, дозволила їм, за браку відповідних ресурсів, максимально впливати суспільну свідомість, вирішувати цілу низку політичних, ідеологічних, військових і господарських завдань.

Проблема централізації розповсюдження видань як засіб ідеологічного впливу на українське суспільство не знайшла достатнього висвітлення як в радянській, так і в сучасній вітчизняній історіографії. Справа не лише в тому, що відсутня саме така постановка проблеми. За наявності значної кількості поважних досліджень, питання централізації розповсюдження видань взагалі опинилися на узбіччі вивчення книговидавничої справи початку 1919 р. Як правило, ми зустрічаємо фрагментарні дані ілюстративного характеру, які послуговують авторам у виконанні більш широких наукових завдань¹.

Між тим, заявлена тематика заслуговує на детальний науковий аналіз. Адже саме в ракурсі вивчення ідеології і централізації ми знаходимо нові сюжети, які дозволяють зрозуміти

¹ *Меженко Ю.* Українська книжка часу Великої Революції // *Життя й революція.* – 1927. – № 10–11. – С. 107–121; № 12. – С. 307–322; *Молодчиков О.В.* Українська Радянська книга (1917–1964) // *Книга і друкарство на Україні.* – К.: Вид-во «Наукова думка», 1964. – С. 206–296; *Радченко С.С.* Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. – К., 1989 – 337 с.; *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – 339 с.

такий несподіваний для багатьох перебіг подій, пов'язаних з приходом і утвердженням більшовиків як державної політичної сили. Висвітлення основних напрямків видавничої діяльності в 1919 р. буде далеко неповним, якщо не розкрити зміст та характерні риси державної політики щодо централізації розповсюдження творів друку.

Централізація розповсюдження літератури в умовах захоплення і встановлення більшовицької влади не була винаходом українських партійно-радянських працівників. Така політика з 1918 р. активно втілювалася в життя в радянській Росії. У червні 1918 р. Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету прийняла постанову про створення видавництва ВЦВК, в якій, окрім централізації видавничої діяльності місцевих Рад і окремих наркоматів, узаконювалась справа розповсюдження і транспортування літератури «на основах повної централізації»².

Поширення матеріалів друку в РРСФР постійно вдосконалювалося. 23 листопада 1918 р. Президія ВЦВК ухвалила рішення «Про створення Центрального агентства Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад по постачанню та розподілу творів друку» («Центродрук»)³. Ідеї централізації розповсюдження (торгівлі) книгами, навчальними посібниками, театральними п'єсами і взагалі усіма друкованими творами, окрім періодичних видань, були закладені в проекті положення Народного комісаріату освіти РСФФР (9 січня 1919 р.) про Центральний книжковий комітет («Центрокнига»)⁴.

² Издательское дело в первые годы Советской власти: Сб. док. и матер. – М., 1972. – С. 20.

³ Там же. – С. 29, 30. Агентство «Центродрук» об'єднало контрагентство Всеросійського ЦВК (виникло наприкінці 1917 р. на базі націоналізованого контрагентства Суворіна–Єфімова і К°, яке володіло 600 пунктами розповсюдження друкованої продукції на залізних дорогах та біля 1 тисячі поза залізницею) і відділи розповсюдження радянських видавництв: видавництва ВЦВК, Петроградської ради, Наркомату освіти та інших. Агентство мало свої відділення в усіх губернських, повітових містах і в 2 тисячах волостей, нараховувало 4 тисячі співробітників у центрі та 15 тисяч на місцях. – Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 645.

⁴ Издательское дело в первые годы Советской власти. – С. 34.

Відновлення радянської влади в Україні у 1919 р. супроводжувалося активною ідеологічною діяльністю більшовицьких партійних та радянських органів. Закономірно, що пріоритет надавався розповсюдженню в основному літератури суспільно-політичного змісту: газет, листівок, журналів, брошур, книг.

Партійно-радянські урядові кола турбувало те, що, в силу їх незначного впливу на життя українського суспільства, в Україні радянська книжка була лише вкрапленням в морі книжкової продукції. Ця точка зору знайшла відображення і в ярликових сентенціях радянської історіографії: «Серед книжкової продукції часів громадянської війни (мається на увазі 1918 – початок 1919 рр. — *І.С.*) тільки окремі книги були радянськими. Всі інші видання являли собою майже виключно буржуазно-націоналістичну і антирадянську літературу. Переважали книги, в яких викладалася фальсифікована історія України, вихвалялися зрадники українського народу. Навіть учбова література була пройнята отрутою націоналізму»⁵.

Ліквідувати цю «прогалину» планувалося виданням радянської книги, наповненої комуністичною ідеологією і спрямованої на прищеплення населенню доцільності поглиблення революційних перетворень. Потрібно було докорінно, у партійно-радянському ключі, змінити тематичний характер книжкової продукції і, що не менш важливо, поширити її серед самих широких верств населення України. Централізоване розповсюдження видань друку мало стати запорукою ідеологічного впливу нового режиму на українське суспільство. Саме в цей час, виходячи із ідеологічних і практичних завдань радянського будівництва, друкована продукція поступово концентрується в руках держави.

12 грудня 1918 р. «з метою правильного направлення газетної інформації і вчасного повідомлення про становище справ на Україні, в Радянській Росії та на Заході» при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України було створено Бюро

⁵ Див.: *Молодчиков О.В.* Вказ. праця. – С. 216.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр.: Зб. док. Т. 1. 1917 – червень 1941 рр. – К., 1959. – С. 26.

преси⁶. Через тиждень після визволення Харкова Червоною Армією, 10 січня 1919 р., організовується Харківське губернське агентство Центродруку, яке займалося розповсюдженням видань, що надходили з РРФСР, а також друком та поширенням книг, брошур з питань комуністично-соціалістичних перетворень, боротьби з контрреволюцією⁷. При відділі освіти Тимчасового робітничо-селянського уряду України було утворене Центральне видавниче бюро, яке, зокрема, з лютого 1919 р. контролювало та планувало вихід у світ різноманітних видань⁸.

Нагального вирішення вимагала справа розподілу друкованої продукції, створення апарату, що відповідав би за її розповсюдження в містах і селах республіки. За простими запитаннями: «Хто читає? Що читають? Де читають?» — ховалися далеко не прості проблеми утвердження у свідомості мас ідей боротьби за радянську владу.

Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 13 січня 1919 р. було створено «Українське Центральне агентство по розповсюдженню творів друку» (Укрцентраг)⁹.

В основу організації Укрцентрагу були покладені принципи організації центрального агентства при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті¹⁰. Іншими словами, це було копіювання постанови Президії Всеросійського ЦВК від 23 листопада 1918 р.¹¹ Щоправда, відзначимо дещо пом'якшений варіант українського декрету, порівняно з російською

⁷ *Молодчиков О.В.* Вказ. праця. – С. 214. Одним із перших кроків радянської влади по взяттю під контроль розповсюдження літератури була націоналізація відділення контрагентства Суворіна. (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України [далі – ЦДАВО України]), ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 45 зв.

⁸ *Золотоверхий І.Д.* Становлення Української радянської культури (1917–1920 рр.). – С. 193, 194.

⁹ На засіданні були присутні: Г. П'ятаков, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Рухимович, Б. Магідов, Артем, Ф. Земіт, Корольов і Боголепов (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 77). 16 січня 1919 р. декрет оприлюднений на сторінках «Известий Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов».

¹⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918–серпень 1919): Зб. док. і матер. – К., 1962. – С. 84.

¹¹ Издательское дело в первые годы советской власти. – С. 29, 30.

постановою, про визначення мети створення Агентства. Українське Центральне агентство створювалося «з метою регулярного і систематичного постачання людності міста й села газет, журналів, підручників та інших творів друку». У російській же постанові наголос робився на «упорядкуванні і найбільш *доцільному* (виділено нами — *I. С.*) розвитку справи розповсюдження періодичних і інших видань»¹².

Українське центральне агентство функціонувало як державний орган «в справі розповсюдження та експедиції всіх видань, що виходять на Україні та в Російській СФРР». На нього покладалося завдання постачати твори друку всім фронтам, культурно-освітнім та поштово-телеграфним установам. Отже, новостворене відомство сконцентрувало у своїх руках все постачання і розповсюдження друкованої продукції на територіях, де було встановлено радянську владу¹³.

Структурно Українське центральне агентство перебувало у віданні відділу освіти (з правами самостійного підвідділу) Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Завідувачем Українським центральним агентством по постачанню та розповсюдженню творів друку було призначено М. І. Острова¹⁴.

Текст декрету за стилістичною побудовою відповідав характеру інших урядових рішень народногосподарського характеру й, здавалось би, не мав жодного натяку на заідеологізованість. Проте, уже найближчим часом Укрцентраг позиціонував себе організацією, яка займається поширенням друкованої продукції «для проникнення в маси ідей революційного соціалізму шляхом розповсюдження відповідної літератури, портретів, гравюр, грамофонних платівок, кінематографічних стрічок, альбомів та ін.»¹⁵.

Організаційні заходи радянської держави по монополізації розповсюдження творів друку були підкріплені практич-

¹² Див.: Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. – С. 27; Издательское дело в первые годы советской власти. – С. 29.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. – С. 27–28.; Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 84.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. – С. 27–28.

¹⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 84.

ними діями. Спостерігалася, хоч і замаскована до певної міри боротьбою проти спекуляції, ідеологічна мотивація обмеження недержавного розповсюдження видань. Радянський уряд 18 січня видав постанову, якою в Україні заборонявся приватний продаж літератури, а Укрцентрагу ставилося завдання покласти край спекуляції і анархії в газетно-журнальній торгівлі¹⁶. У свою чергу, агентство вимагало активізації дій проти спекулянтів шляхом повної централізації розповсюдження друкованої продукції. У доповідній записці Українського центрального агентства в РНК УСРР (лютий 1919 р.) підкреслювалося: «Держава має припинити спекуляцію друкованим словом, а тому апарат постачання і поширення літератури має бути в її руках»¹⁷.

Для найширшого охоплення діяльністю регіонів центральний апарат агентства створював розгалужену мережу представництв. Губерніальні та повітові агентства, підзвітні та підпорядковані Українському центральному агентству, відкривалися при губернських та повітових виконавчих комітетах або революційних комітетах¹⁸. Наголосимо, що функціонування агентств, зокрема при ревкомах, апріорі робило їх ідеологічно заангажованими¹⁹.

Поширенню літератури намагалися надати планомірного характеру. Для наочного зведення результатів постачання і поширення літератури у структурі Укрцентрагу в лютому

¹⁶ *Золотоверхий І.Д.* Вказ. праця. – С. 195.

¹⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 85.

¹⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. – С. 27.

¹⁹ З метою упорядкування встановлення та загального керівництва всією роботою по організації радянської влади на місцях декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (30 листопада 1918 р.) при уряді був організований Відділ внутрішніх справ. Відділу підпорядковувалися революційні комітети та комітети бідноти. Зокрема, згідно положення про організацію влади на місцях ревкоми створювалися із «безумовних прихильників радянської влади», а їх склад не вибирався, а призначався відділом внутрішніх справ Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. – Див.: Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 44–45.

²⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 85.

1919 р. був створений інформаційно-статистичний відділ²⁰. Відомство 20 лютого провело нараду з губернськими агентами, представниками культурно-освітніх організацій України. Учасники наради затвердили проект інструкції губернським та повітовим агентствам, визначили порядок їх роботи по постачанню населення міст і сіл книгами, газетами, журналами, наочними посібниками, плакатами, летючками²¹. Укрцентраг наголошував, що потрібно «широко поставити весь апарат розповсюдження, інакше уся наша робота ні до чого не приведе: завдання радянської пропаганди виконанні не будуть»²².

Зважаючи на значення агітаційно-пропагандистської роботи, уряд України перевів справу радянської пропаганди в ранг державної політики. 27 лютого 1919 р. РНК прийняла декрет «Про створення Народного комісаріату радянської пропаганди», який мав забезпечити керівництво і об'єднання «загальної пропаганди, спрямованої на розвиток і зміцнення в свідомості трудових мас ідей революційно-комуністичного будівництва, а особливо ідей Радянської влади». Цілком зрозуміло, що для виконання цієї програми потрібно було, зокрема, максимально централізувати розповсюдження друкованих видань відповідного ґатунку. На наркомат покладалося завдання «підбирати і редагувати книжки, брошури, листівки і плакати політичного, економічного і подібного цьому змісту з метою друкування і передруковування їх на території УСРР, або з метою виписки їх із дружніх соціалістичних республік»²³. Безсумнівно, в Україні сподівалися на «дружність» радянської Росії, в якій продукувалися теоретичні ідеї комуністичних перетворень, визначалися форми та шляхи їх втілення в життя. Мільйонні тиражі російської прокомуністичної друкованої продукції розповсюджувалися поза межами РРФСР²⁴. Важливо, що завдання українського наркомату пропаганди були співзвучні з

²¹ Коммунист (орган Цент. и Харьков. комитетов Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 14 марта.

²² Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 85.

²³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 4, 5, 6.

²⁴ Центральна розподільча комісія при Центродруку у 1919–1920 рр. виділяла 10 % друкованої продукції РРФСР для України. Див.: *Молодчиков О.* Книга радянської України. – К., 1974. – С. 45, 46.

комуністичними мареннями «світової революції», адже він відав «також агітацією та пропагандою комуністичних ідей між закордонними співгромадянами своєї республіки, що живуть поки що в ярмі ворогів Радянської влади»²⁵.

Декретом РНК УСРР Українське центральне агентство визначалося установою, яка «обслуговує справу радянської пропаганди» і передавалося у відання і розпорядження Наркомату радянської пропаганди²⁶. Таким чином, було замкнено коло організаційного забезпечення проведення засобами друку партійно-радянської агітаційно-пропагандистської роботи серед населення України.

З весни 1919 р. робота Укрцентрагу значно активізувалася. Поширення літератури забезпечувала мережа губернських і повітових агентств. У березні місяці вони діяли в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Чугуєві, Білгороді, Луганську, Олександрівську, Ізюмі, Льгові, Лебедині, Кобеляках, Єлисаветграді²⁷.

У волостях організовувалися волосні агентства, які охоплювали діяльністю села, хутори. З просуванням Червоної Армії і взяття під контроль більшовиками нових місцевостей число повітових і волосних представництв агентств збільшувалося²⁸.

Доречно наголосити, що роботу відділення Укрцентрагу розпочинали не «з чистого аркуша»²⁹. Так, до створення в Ізюмському повіті представництва агентства розповсюдженням літератури займався експедиційний стіл повітового виконкому. Не враховуючи брошур, журналів і листівок, він з 27 січня по 21 березня поширив серед населення 37170 видань. З початком роботи в повіті агентства (21 березня 1919 р.) експедиція повіт-

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 6.

²⁶ Там само, арк. 7.

²⁷ Коммунар (орган Харьков. губернского комитета Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 28 марта.

²⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 84.

²⁹ Згідно постанови Народного Секретаріату внутрішніх справ України (опублікована 27 лютого 1919 р.) у структурі відділів управління при губернських та повітових виконавчих комітетах створювалися інформаційно-інструкторські підвідділи, у віданні яких знаходилися питання «поширення популярної літератури і видання листків, які б пояснювали дії центральної і місцевої влади. Див.: Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 79.

кому була переведена в його склад і поширення літератури повітовим комітетом звелось до мінімуму³⁰. Натомість Укрцентрагом з 21 березня по 14 квітня на Ізюмщині було розіслано тільки одних газет 59204 примірники. З метою пропаганди і партійної роботи повітовим виконкомом було асигновано 5000 карбованців. На цю суму придбали «літературу комуністичного спрямування, яка через інструкторів направляли у ті волості, де спостерігався найбільший застій партійної роботи і відсутність партійних працівників». Зокрема, для освіти мало-свідомих мас, в повіті у великій кількості розповсюджувалися брошури: «Земельная политика коммунистов», «О сельскохозяйственных коммунах», «Что такое Советская власть»³¹.

На Волині весною 1919 р. справами розповсюдження «популярної агітаційної і пояснюючої дії центральної влади літератури» відала літературно-бібліотечна секція Волинського губревкому. Робота секції, як зазначав інформаційно-інструкторський підвідділ Волинського губревкому, є «просто технічне розповсюдження періодичних брошур агітаційного характеру і надсилаємих часописів з Москви, Харкова, Києва»³².

Діяльність агентства, його відділень постійно знаходилася в полі зору більшовицьких партійних органів. У звіті Полтавського губернського комітету КП(б)У вказувалося, що розповсюдження літератури в губернії і постачання парткомів здійснювалося через губернське агентство, а керівництво губкому партії в розподілі матеріалів друку «проводилося через завідуючого губагенства в порядку партійної дисципліни»³³.

Партійно-радянські органи акцентували увагу, що для успіху справи в радянському книгорозповсюдженні потрібні ідейні і досвідчені люди. У зв'язку з цим, Укрцентраг повинен був використати кадри місцевих спеціалістів, сільських учителів і культурно-освітніх працівників колишніх земств³⁴. Так, на Звенигородщині література соціалістичного характеру, яка постачалася з Києва і Харкова спеціальними кур'єрами, розси-

³⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 279.

³¹ Там само. – С. 280.

³² Там само. – С. 509, 510.

³³ Там само. – С. 437, 438.

³⁴ *Золотоверхий І.Д.* Вказ. праця. – С. 195.

лалася по волостях і розповсюджувалася на місцях агітаторами та селянами³⁵.

Українське центральне агентство активно займалося розповсюдженням друкованої продукції через роздрібну торгівлю. Воно відало всіма залізничними кіосками, відкривало книгарні та міські кіоски³⁶. Наприкінці лютого, окрім представництв, Укрцентраг реалізовував літературу майже в 1000 поштових відділеннях. Кіоски з продажу літератури були відкриті навіть на невеличких залізничних станціях. За зразком радянської Росії для оперативного продажу матеріалів друку організувалися і облаштовувалися вагони-кramниці і вагони-кіоски, які мали курсувати залізницями³⁷.

Заважав масштабному розповсюдженню літератури катастрофічний стан залізничного транспорту. Частковий вихід із ситуації був знайдений. Створенням при Укрцентразі відділу зв'язку, через який «у живому режимі» були встановлені контакти із самими віддаленими місцевостями радянської України та центрами постачання літератури із радянської Росії. Щоденно цією роботою, починаючи з лютого місяця, займалися до 60 кур'єрів³⁸.

Народний комісар з військових справ України М. Подвойський видав спеціальний наказ «Про літературні вантажі і кур'єрів Українського Центрального Агентства». Відповідно наказу вантажі Українського центрального агентства вважалися військовими вантажами, а кур'єри Укрцентрагу визнавалися такими, які слідують у військових справах. Друкована продукція мала безперешкодно прийматися і перевозитися по всіх дорогах України³⁹.

Однак, в Укрцентрагу виникали серйозні проблеми щодо розповсюдження центральних урядових видань у роздрібній торгівлі. Це стосувалося навіть столиць. Так, Наркомат внутрішніх справ повідомляв у РНК УСРР (травень 1919 р.),

³⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 457.

³⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. – С. 28.

³⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 85.

³⁸ Там само. – С. 85.

³⁹ Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и матер. 1917–1941. – К., 1985. – С. 22.

що, не дивлячись на надсилання «Вестника НКВД УССР» для роздрібного продажу, він так і не появився в міських кіосках Харкова і Києва⁴⁰.

У зв'язку з переїздом радянського уряду з Харкова до Києва у нову столицю наприкінці березня 1919 р. було переведено і Українське центральне агентство⁴¹. На новому місці центральним урядовим установам особливо дошкуляла відсутність стабільного зв'язку з місцевими органами влади. Опікувався цими проблемами Наркомат внутрішніх справ УСРР, який, зокрема, вказував Укрцентрагу на необхідність проведення невідкладних заходів по зміцненню зв'язків з провінцією⁴². З цього приводу Наркомат внутрішніх справ доповідав Раді народних Комісарів УСРР (19 травня 1919 р.) про слабку роботу Укрцентрагу, яка впливала на роз'єднаність центру і провінції оскільки відомство не могло забезпечити волосним виконкомам та повітовим Радам доставку «Вестника НКВД УССР», який в декількох тисячах примірників пересилався в Укрцентраг для надсилання губернським, повітовим і волосним виконкомам. Достатньо промовистий приклад щодо пасивності в діяльності агентства пов'язаний з постачання офіційного органу НКВС у Ніжин. Місто, яке було розташоване на лінії залізничного сполучення Харків–Київ не одержувало ніяких видань комісаріату⁴³.

Особливу увагу Укрцентраг приділяв постачанню літератури у діючу армію та прифронтову смугу шляхом створення пересувних військових баз при губернських та повітових військоматах та ревкомах⁴⁴. Виданням і розповсюдженням літератури також займалося Політуправління Наркомату військових справ України. Його редакційно-видавничий відділ видав у березні 2 млн. примірників книг, брошур, листівок⁴⁵, а на травень 1919 р. сумарний тираж вже складав 6759000

⁴⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 124.

⁴¹ Коммунар (орган Харьков. губернского комитета Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 27 марта.

⁴² Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 122, 123.

⁴³ Там само. – С. 124.

⁴⁴ Коммунист (орган Цент. и Харьков. комитетов Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 14 марта.

⁴⁵ Молодчиков О.В. Вказ. праця. – С. 214.

примірників різної літератури (із 90 назв брошур 19 друкувались українською мовою, а з 72 назв листівок — 13)⁴⁶. Агітаційно-просвітній відділ наркомату підготував «10 заповідей читача-червоноармійця»⁴⁷. Зважаючи на значення книги, в одному із звернень до військових наголошувалося: «Книжки, брошури, звернення, листівки — ось наші снаряди, які вже нам здобували і здобудуть перемогу. Проти цих снарядів не могли встояти навіть такі дисципліновані армії, як чехословацька та німецька. Ці снаряди не вбивають, а, навпаки, просвіщаючи голови наших братів-робітників і селян, трудового козацтва і всіх тих, хто має бути з нами, розвіють задушливий газ буржуазної брехні та обману»⁴⁸.

Важлива роль пропагандистської літератури відводилась у проведенні політичної та культурно-освітньої роботи серед сільського населення. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» (березень 1919 р.) вказувалося на необхідність «поширення загальної політичної і спеціальної для селян видаваної популярної літератури і газет у витриманому комуністичному дусі»⁴⁹.

З цією метою була створена розгалужена мережа хат-читалень, які централізовано постачалися листівками, газетами, журналами, брошурами. Хати-читальні стали центрами ідеологічної роботи серед місцевого населення. На з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Чернігівської губернії (13–15 квітня) підкреслювалося: «Хати-читальні в самих глухих селах мають бути провідниками ідей комунізму і соціалістичної культури. Вони повинні включати у своє відання всю селянську бідноту і влити світ науки в середовище темних з вини капіталу»⁵⁰.

⁴⁶ *Золотоверхий І.Д.* Вказ. праця. — С. 188.

⁴⁷ Коммунист (орган Цент. и Киев. городского комитетов Коммунистической партии [большевиков] Украины). — 1919. — 3 апреля.

⁴⁸ Цит. за: *Молодчиков О.В.* Вказ. праця. — С. 218.

⁴⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1917–1924. — М., 1970. — С. 81.

⁵⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... — С. 191.

Зважаючи на умови воєнного часу, перед хатами-читальнями ставилися завдання по проведенню мобілізаційних заходів. 21 березня 1919 р. агітаційно-просвітній відділ Катеринославського повітового військового комісара зробив розпорядження про створення хат-читалень для «підняття авторитету Робітничо-Селянської Червоної Армії» та «популяризації ідей серед широких мас робочого населення підготовки їх до вступу в ряди Червоної Армії». Мета роботи хат-читалень визначалася, зокрема, «необхідністю зміни порядку розповсюдження друкованого матеріалу із хаотичного і стихійного і неорганізованого процесу — в процес систематичний і організований»⁵¹.

Звичайно, що мова про централізацію розповсюдження творів друку і те ідеологічне навантаження, яке вони несли, не можлива без ремарок про характер розповсюджуваних видань.

Серед російської книжкової продукції, що надходила з РСФСР, переважала агітаційно-політична література, яка пропагувала політику комуністичної партії та радянської влади⁵². Вже на початку березня 1919 р. з Москви було одержано три вагони літератури, яка, в основному, носила пропагандистський характер⁵³.

Проте, насичення України ідеологічно спрямованою друкованою продукцією гальмувалася ускладненнями одержання прокомуністичної літератури з радянської Росії. Укрцентраг організував власне видавництво для перевидання московських і петроградських видань та друкування нових книг. Окрім Харкова, Укрцентраг видавництва організовував Києві, Катеринославі, Полтаві та інших великих центрах України, де це можливо було зробити, зважаючи на технічні умови⁵⁴.

У березні місяці на замовлення Укрцентрагу було схвалено видання українською та єврейськими мовами брошур: В. Леніна «Чергові завдання радянської влади» та «Революційна війна», О. Колонтай «Робітниця-мати» і «Сім'я та держава»,

⁵¹ Книга и книжное дело в Украинской ССР. – С. 22, 23.

⁵² Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – С. 172.

⁵³ Коммунист (орган Цент. и Киев. городского комитетов Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 14 марта.

⁵⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадян. війни... – С. 85.

Л. Троцького «Організація Червоної Армії, А. Луначарського «Культурні завдання робітничого класу», Л. Рейснер «Що таке радянська влада?»⁵⁵. До видавничих планів були включені роботи В. Леніна «Государство и революция», К. Маркса і Ф. Енгельса «Манифест Коммунистической партии» накладом в 20 тис. примірників⁵⁶.

Цікава інформація про видавничі справи Центрального видавничого бюро при Наркомосі УСРР. За два місяці (січень–березень 1919 р.) воно підготувало і випустило 50 брошур. Серед 13 видань, які побачили світ тиражем 10–30 тисяч примірників, значилися біографія В. Леніна, збірник Дем'яна Бедного, брошура Лукіна «Церква і Держава». Мабуть, без цих видань, або ж брошур Зінов'єва, Каутського, Мерінга, Ейснера, які передавалися до друку, «вижити» українській спільноті було б доволі важко. Натомість зустрічаємося з промовистим фактом — розроблені і сплановані дві серії систематичної біологічної бібліотеки (більше 30 назв) припинили видавати оскільки проект «не зустрів співчуття в урядових колах»⁵⁷.

Найбільш розповсюдженою формою друкованого ідеологічного впливу на маси була листівка. Вони оперативно відгукувалися на кожну подію, сприяли збудженню в читачів потрібної політичної реакції. Так, наприклад, не могли залишити осторонь селянство видання листівкою праці В. Леніна «Відповідь на запит селянина», листкові публікації доповіді Леніна про роботу на селі і резолюції VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства»⁵⁸. Поширеними були листівки з грифом «Розклеїти на видному місці. Прочитати на сходках». Весною 1919 р. текст промови В. І. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) з селянського питання був виданий у вигляді листівки російською та українською мовами. ЦК КП(б)У закликав селян прочитати листівку: «Ця доповідь вождя світового комунізму,

⁵⁵ Коммунист (орган Цент. и Киев. городского комитетов Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 23 марта.

⁵⁶ Молодчиков О.В. Вказ. праця. – С. 216.

⁵⁷ Коммунар (орган Харьков. губер. комитета Коммунистической партии [большевиков] Украины). – 1919. – 16 марта.

⁵⁸ Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. – К., 1980. – С. 149.

вождя й руських, й українських, й угорських та інших комуністів розповість Вам, що думають комуністи про селян»⁵⁹.

В об'ємі радянських видань початку 1919 р. були й видання антирелігійного спрямування. Так, Укрцентраг в 1919 р. видав брошуру В. Данилова «Черное воинство», де роз'яснювалося значення декрету про відокремлення церкви від держави та показувалася боротьба духовенства проти Радянської влади⁶⁰.

Навіть такий фрагментарний огляд тематики і характеру радянських видань дозволяє констатувати, що радянська видавнича діяльність була спрямована на масову ідеологічну обробку різних прошарків українського суспільства.

У квітні 1919 р. підхід радянсько-партійних органів до характеру видань став ще більш жорсткішим. Пленум ЦК КП(б) на пропозицію Організаційного Бюро ЦК прийняв постанову про «Видавництво і редакційну колегію» (6–9 квітня 1919 р.). Партійним рішенням було проголошено створення редакційно-видавничої колегії — верховного закладу, «який спостерігає за усією видавничою справою УСРР... і маючого право вирішувати питання про необхідність випуску в світ того чи іншого друкованого твору»⁶¹. На наш погляд, поява цього документу засвідчувала про формування системи видавничої цензури. Політична ж цензура у сфері розповсюдження видань вже існувала у формі Укрцентрагу.

Держава намагалася максимально сконцентрувати у свої руках видавничі справи. Декретом ВЦВК (опублікований 9 травня 1919 р.), окремі радянські видавництва були об'єднані у Всеукраїнське видавництво (Всевидав). Всеукраїнському видавництву було підпорядковане і Українське центральне агентство⁶². У цьому ж місяці ВУЦВК прийняв постанову «Про Централізацію радянської пропаганди» (опублікована 21 травня 1919 р.) за якою «вся справа пропаганди і популяризації ідей Радянської влади і радянського будівництва зосереджувалася у віданні найвищого органу влади в УСРР». У складі ВУЦВК

⁵⁹ Молодчиков О.В. Вказ. праця. — С. 217.

⁶⁰ Там само. — С. 220.

⁶¹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях, съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1. 1918–1941. — К., 1976. — С. 58.

⁶² Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 47, 48.

був створений відділ агітації і пропаганди, якому передавалися структури Народного комісаріату радянської пропаганди⁶³. 22 травня відбулась нарада представників установ і організацій, зацікавлених у розповсюдженні видань. На нараді було визнано недоцільним існування проміжного органу, що стоїть між видавництвом і читачем, і вирішено Укрцентраг реорганізувати, доручивши розповсюдження літератури і преси Всеукраїнському видавництву, яке на базі свого відділу постачання мало утворити єдину Всеукраїнську експедицію⁶⁴. Розпочався новий етап централізації книговидавничої справи в радянській Україні, зокрема й у напрямку розповсюдження творів друку.

Таким чином, в умовах відновлення радянського ладу в Україні в 1919 р. централізація розповсюдження творів друку стала невід'ємною у сфері діяльності радянсько-партійних органів. Вона стала важливим засобом пропаганди, прищеплення комуністичної ідеології і сприяла формуванню ідеологічної монополії впливів нового режиму на українське суспільство.

⁶³ Культурне будівництво в Українській РСР. – С. 51.

⁶⁴ *Золототерхий І.Д.* Становлення Української радянської культури (1917–1920 рр.). – С. 195.

Володимир Ткаченко

Формування наукових шкіл в контексті функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)

Наукові школи репрезентують загальноновизнану форму наукового пошуку, де поєднуються як особисто-творчі, персоналізовані фактори (у вигляді лідера школи та його послідовників), так і чинники матеріально-організаційні, фінансові, ресурсні (без чого зазвичай у сучасній науці важко вести розмову про істотні результати та приріст знання). Феномен наукових шкіл — явище для науки унікальне і своєрідне, що, за своєю сутністю, часом стає загальнолюдським надбанням. Втім, за формою вони здебільшого виникали і розвивалися як школи національні. Оскільки українські наукові школи репрезентують